Kalla krigets kulturarv i skyddsrumsorange och grbrgr

av Eva Silvén

TITEL:
I kalla krigets spår. Hot, våld och beskydd som kulturarv
FÖRFATTARE:
Mattias Frihammar, Fredrik Krohn Andersson, Maria Wendt, Cecilia Åse
FÖRLAG:
Göteborg: Makadam 2023

SVENSK MILITÄRHISTORIA ÄR en rik och mångfasetterad forskningsriktning och inom försvaret har en egen minneskultur vårdats i form av fanor, ceremonier, utmärkelser och monument, idag under överinseende av Försvarets traditionsnämnd. Det övriga materiella militära kulturarvet var fram till 1900-talets slut främst en angelägenhet för de statliga Armémuseum, Flygvapenmuseum och Marinmuseum samt för lokala förbandmuseer. Under de senaste decennierna har verksamheten breddats och populariserats till att idag ha blivit en del av vår tids upplevelse- och kulturarvsturism. År 2009 etablerades nätverket Sveriges Militärhistoriska Arv (SMHA) och innefattar idag 27 enheter spridda över hela landet, från Gränsförsvarsmuseum i Abisko, Försvarsmuseum Boden och Rödbergsfortet i norr till Artillerimuseet i Kristianstad och Skånelinjen mellan Båstad och Vieryd i söder. En del har formen av museer med samlingar och utställningar, andra är fysiska anläggningar, mer eller mindre anpassade för besökare. Utanför nätverket finns ytterligare ett antal liknande platser.

Bakom den här förändringen ligger två tidsmässigt sammanfallande faktorer. Dels kännetecknas perioden av en ökande ”kulturarvifiering”, det vill säga att ge olika historiska lämningar status som kulturarv, och en samtidig breddning av vilket slags företeelser som kan komma i fråga. Dels inleddes en omfattande avveckling av det svenska försvaret efter Berlinmurens fall och Sovjetunionens kollaps. Mängder av materiel och anläggningar blev överflödiga och skulle avyttras eller destrueras, vilket väckte både bevarandekänslor och entreprenörers intresse. Ur den här processen uppstod ett antal nya eller uppdaterade besöksmål med status som militärt kulturarv.

Detta är ämnet för boken *I kalla krigets spår. Hot, våld och beskydd som kulturarv*, vars huvudsakliga empiriska fokus utgörs av 14 sådana platser, varav 8 ingår i SMHA. De är geografiskt spridda över landet, representerar de tre försvarsgrenarna armén, flottan

och flygvapnet, drivs som offentliga, kommersiella eller informella verksamheter samt speglar olika sätt att använda kulturarvet: som museum, rekreationsplats, upplevelsecentrum för barn och vuxna, bostadsområde eller digital mötesplats. Till empirin hör också fenomenet ”bunkerologer”, det vill säga personer med ett uttalat intresse för militära lämningar, samt vissa medieringar av det kalla kriget, som framställningar av perioden på Försvarsmaktens hemsida och ett antal kalla kriget-dokumentärer från radio och tv. Det handlar alltså om ett i högsta grad varierat sätt att minnas och gestalta svenskt militärt försvar, med det kalla kriget som en tids- och innehållsmässig gemensam nämnare.

Bokens fyra författare är verksamma vid Stockholms universitet inom genusvetenskap, statskunskap/internationella relationer, etnologi, konstvetenskap/arkitekturhistoria och kritiska kulturarvsstudier. De har under åren 2019–21 tillsammans besökt de valda platserna och studerat dem med metoder som deltagande observation, beskrivningar och fotografi samt intervjuer med huvudmän, personal och besökare. Fältarbetet har parallellt kompletterats med trycksaker och webbpresentationer, administrativa beslut och planer samt journalistiskt och annat offentligt material, vilket sammantaget fått utgöra grunden för ett gemensamt tolkningsarbete och författande. Textens konkreta beskrivningar av miljöer, materialiteter och aktiviteter är fortlöpande och flödigt sammanvävda med kritiskt analytiska reflektioner som placerar boken i en internationell forskarkontext i skärningspunkten mellan kulturarv, genus, materialitet och säkerhetspolitik. Boken är välskriven och välredigerad, även om korshänvisningar på grund av de sammanflätade problemställningarna återkommer väl ofta och de analytiska kommentarerna gärna bildar många lager på lager. Formgivaren, som inte är nämnd vid namn, har gjort ett fint arbete, i samspel med bokens innehåll. Omslagets skyddsrumsorange och de svarta och gråbrungröna blanksidorna mellan kapitlen skapar tillsammans med författarnas fotografier från fältarbetsplatserna en färgskala med uppenbar avsikt att associera till en särskild kalla kriget-estetik.

I bokens inledande kapitel presenteras projektets syfte och frågeställningar: Vilken historia om Sverige under det kalla kriget är det som berättas, hur berättas den, hur kan den analyseras och förstås? Vad blir den politiska och kulturella betydelsen av att de materiella spåren av historiska motsättningar mellan öst och väst idag erbjuds som besöksmål och används som spänningshöjare och livsstilsmarkörer? Vilka blir konsekvenserna för vad som ses som självklarheter i svensk säkerhetspolitik? Det är alltså inte det kalla kriget som sådant som står på författarnas dagordning, inte heller det militära arvets anläggningar och materiel i sig, utan hur historiska minnen idag bidrar till att skapa och upprätthålla föreställningar om vem som beskyddar vem, vad som utgör ett hot och vem som tillhör den nationella gemenskapen eller inte.

Kapitel 2, ”Draken i backen: Kampen om kalla kriget”, presenterar framväxten av det nya kulturarvsfältet, genomkorsat av motstridigheter av såväl praktisk art som i frågor om hur historien ska berättas och av vem. Men fältet präglas samtidigt av ett outtalat samförstånd om existensen av svensk nationell gemenskap som en stabil entitet, ytterst skapad runt etnisk homogenitet och därmed något som sätter gränser för vem och vilka erfarenheter som kan inkluderas. Till detta samförstånd hör också uppfattningen att det är ett starkt väpnat försvar som skapar trygghet och att det är män (förutsatt vita, heterosexuella och gärna med familj) som är nationens beskyddare. Det är en påtaglig

maskulinitet som definierar försvarsmakten, från mäns marknära och emotionellt delade erfarenheter av beredskap och värnplikt till de tidigare officersmässarnas porträtt av enbart manliga befälhavare.

Kapitel 3, ”Krislådan: Kalla krigets tid”, fortsätter det historiska temat och diskuterar hur olika tidsavgränsningar i berättelsen om det kalla kriget frammanar olika föreställningar om hot respektive trygghet och därmed vilken säkerhetspolitik som blir den till synes självklara följden. Samtidigt uppvisar flera kulturarvsplatser en oprecis ”tidsambivalens”, med sin inriktning mer på upplevelser av det kalla krigets militära praktik än på en kronologiskt korrekt berättelse.

I kapitel 4, ”Pansarparty: Kalla krigets lek och lust”, dras det nya militära kulturarvets paradoxer till sin spets. Tidigare har författarna pekat på det motsägelsefulla i att ett kulturarv präglat av hot, våld och maskulinitet ramas in av berättelsen om Sverige som ett fredligt och jämställt samhälle. I det här kapitlet är det ännu skarpare kontraster som står i fokus när anläggningar, fordon och annat materiel öppnas för lek och spel, såväl fysiskt som digitalt, för både barn och vuxna. Detta är i linje med hur museer i allmänhet idag vill både roa och bilda sina besökare genom olika slags pedagogiska program, deltagande aktiviteter, framställning av souvenirer och andra publiktillvända initiativ. Men hur fungerar det i detta sammanhang? ”Hur visas historiskt våld och geopolitiska hot fram som nöje, underhållning och fantasi?” Medan vissa museer har valt att tala klarspråk ”domesticerar” andra de militära verktygen med hjälp av inlevelse och fantasi. På Aeroseum i Göteborg får förskolebarnen klappa stridsflygplanen medan Flygvapenmuseum i Linköping har skapat två maskotar, Drakel och Viggo, som bor i museet och skildras i boken *Ibland blir vi osams. Drakel och Viggos bok om krig och fred*.

Kapitel 5, ”Spioner, spänning och sexualitet: Kalla krigets hemligheter”, handlar om det imaginära och hemlighetsfulla som en resurs i att popularisera och öka attraktionen hos det militära kulturarvet. Ett exempel är ett stycke av Bungenäs på norra Gotland, där ett tidigare militärt övningsområde har privatiserats med exklusiva fritidshus i militärinspirerad arkitektur, delvis inhysta i kvarvarande värn och bunkrar. Området är fortfarande inhägnat bakom höga taggtrådsförsedda staket men är öppet för besök till fots eller på cykel. Precis som i ett naturreservat är all åverkan förbjuden och såväl eventuella kvarblivna patronhylsor som vittrade betongbitar får inte röras. Ett estetiskt program styr den fysiska miljön och för att bevara platsens tidigare yrkesmässigt maskulina karaktär får inte element från privatsfären förekomma, som studsmattor, torkvindor och blomrabatter. Det är illusionen av ett avgränsat och hemligt militärt område som ska upprätthållas, det ska fortfarande kännas som en plats som inte alla har tillgång till – som kvinnor, barn och utländska medborgare – så som det var under det kalla kriget.

Det sista temat ventileras i kapitel 6, ”Radarögat: Kalla krigets territori(r)um”, som riktar blicken mot Sverige som en fysiskt rumslig, territoriell enhet – både kartor och radarbilder förekommer på i stort sett varje militärt museum. Nationens utbredning i rummet länkas samman med beskyddet: befästningar, radarteknik och beväpnade män, men också med vad som ska beskyddas: skogen, sjöarna och det granithårda berget. Det är den urgamla, gemensamma ”territorienaturen” som blir det främsta skyddsobjektet, medan politiska eller etiska värden som jämlikhet eller demokrati ytterst sällan nämns.

I bokens avslutande kapitel, ”En budkavle till framtiden: Kalla kriget som emotionell och politisk resurs”, knyter författarna samman bokens analytiska trådar och återkopplar till sina grundläggande frågeställningar. Med referens till att museer och andra kulturarvsinstitutioner idealiskt sett ska stimulera till reflektion och demokratiska samtal om viktiga samhällsfrågor menar de att den känslobemängda karaktären hos det kalla krigets kulturarvifiering snarare utgör ett hinder för detta. I stället för att få en kritisk debatt om vad som utgör ett säkerhetshot samt hur och av vem trygghet kan skapas, menar de att ”det militäremotionella komplexet” ställer sig i vägen, med sina förgivettagna föreställningar, baserade på det kalla krigets konfliktlinjer och lösningar. Därmed påminner boken än en gång om hur kulturarv inte är någon passiv rest från det förgångna utan en aktiv kraft i den tid där det skapas och därefter.

En bok med en så infallsrik empirisk och teoretisk problematik som *I kalla krigets spår* väcker lust att kommentera och önska sig både mer och mindre av olika teman och iakttagelser, av vilka jag här bara kunnat nämna en bråkdel. Jag kommer till och med på mig själv med att önska att boken vore en avhandling och jag dess opponent, som fick vrida och vända på raden av tolkningar och slutsatser i ett par timmars kreativt samtal med författarna. Men jag får begränsa mig till att framhålla det ambitiösa initiativ som boken representerar, som den första svenska större studien av detta nya kulturarvsområde. Genom sina problemställningar blir boken inte bara ett tillskott till de militär- och museihistoriska forskningsfälten utan också en studie av det militära kulturarvets säkerhetspolitiska och identitetsskapande konsekvenser. En nog så viktig fråga idag, när det förändrade världsläget med sina både nya och gamla hotbilder kräver uppdaterade ställningstaganden i synen på försvar, trygghet, demokrati och jämställdhet.

Recensenten är fil dr i etnologi, tidigare intendent och forskare vid Nordiska museet.